

En termes generals, amb el present treball d'investigació es pretén indagar sobre la presència, el paper i les motivacions de les dones en la xarxa associativa obrera castellonenca i en les accions col·lectives de protesta durant els anys 1913-1917.

Geogràficament, l'atenció es fixa en la ciutat de Castelló, situada en la comarca de La Plana. L'activitat reivindicativa registrada en aquesta zona, a mesura que les conseqüències de la Primera Guerra Mundial s'anaven fent evidents, ofereix un marc ideal per examinar la capacitat i el paper de les dones castellonenques de les capes populars a l'hora d'organitzar i dur a terme accions col·lectives de protesta, en defensa dels interessos dels estrats més humils de la població.

Al llarg del treball, s'intenta aportar noves dades que faciliten la comprensió del procés d'integració de les dones en el moviment obrer, tot tractant de comprovar -a nivell local- la vigència de generalitats establertes per la investigació històrica, cosa ara: les reticències de l'obterisme masculí a la penetració de l'obreria en el moviment obrer i en l'àmbit del treball remunerat; la intensificació de l'associacionisme obrer femení a partir de la dècada dels anys 10 del segle XX; l'escassa conflictivitat de la mà d'obra femenina; o el paper subordinat de les dones en el moviment obrer. Al mateix temps, s'ha tractat d'aprofundir en l'estudi d'altres formes de protesta alternatives a la vaga, que les dones empraven per defensar els seus interessos i els de les seues respectives famílies.

LES DONES I EL MÓN LABORAL DURANT EL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX

Com ja és sabut, la rígida distribució de papers per la qual es van assignar a la dona les tasques directament implicades en la conservació i reproducció de la vida dels seus familiars -aprovisionament d'aliments, de roba, de combustible..., manteniment de les condicions higièniques i sanitàries adequades, etc.- és un fenomen històric, lligat als canvis que s'operen en una societat tradicional agrària a una societat industrialitzada. Al mateix temps, l'extensió del nou concepte de treball com a mercaderia, va resultar un element estrany per a les dones en les societats industrialitzades; al negar valor econòmic al treball domèstic.

GERARD LLANSOLA GIL

*Les dones de les capes populars a Castelló:
protesta i organització obrera, 1913-1917*

«ESTUDIS CASTELLONENCs»
N.º 9 2000-2002, pp. 117-133

En termes generals, amb el present treball d'investigació es pretén indagar sobre la presència, el paper i les motivacions de les dones en la xarxa associativa obrera castellonenca i en les accions col·lectives de protesta durant els anys 1913-1917.

Geogràficament, l'atenció es fixa en la ciutat de Castelló, situada en la comarca de La Plana. L'activitat reivindicativa registrada en aquesta zona, a mesura que les conseqüències de la Primera Guerra Mundial s'anaven fent evidents, ofereix un marc ideal per examinar la capacitat i el paper de les dones castellonenques de les capes populars a l'hora d'organitzar i dur a terme accions col·lectives de protesta, en defensa dels interessos dels estrats més humils de la població.

Al llarg del treball, s'intenten aportar noves dades que faciliten la comprensió del procés d'integració de les dones en el moviment obrer, tot tractant de comprovar –a nivell local- la vigència de generalitats establertes per la investigació històrica, com ara: les reticències de l'obrerisme masculí a la penetració de l'obrero en el moviment obrer i en l'àmbit del treball remunerat; la intensificació de l'associacionisme obrer femení a partir de la dècada dels anys 10 del segle XX; l'escassa conflictivitat de la mà d'obra femenina; o el paper subordinat de les dones en el moviment obrer. Al mateix temps, s'ha tractat d'aprofundir en l'estudi d'altres formes de protesta alternatives a la vaga, que les dones empraven per defensar els seus interessos i els de les seues respectives famílies.

LES DONES I EL MÓN LABORAL DURANT EL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX

Com ja és sabut, la rígida distribució de papers per la qual es van assignar a la dona les tasques directament implicades en la conservació i reproducció de la vida dels seus familiars –aprovisionament d'aliments, de roba, de combustible... manteniment de les condicions higièniques i sanitàries adequades, etc.- és un fenomen històric, lligat als canvis esdevinguts arran de la transició d'una societat tradicional agrària a una societat industrialitzada. Al mateix temps, l'extensió del nou concepte de treball com a mercaderia, va resultar un element estructurador del sistema de gènere en les societats industrialitzades, al negar valor econòmic al treball domèstic.

L'elaboració ideològica que va acompanyar aquesta evolució estava configurada per tres elements principals:¹

- Estricta separació de les esferes: mentre els homes participen en l'esfera pública de la producció i de la política, la participació de la dona queda limitada a l'esfera domèstica, de la llar i la família.
- Idealització de la feminitat i del paper de la dona com a mare.
- Moral sexual fonamentada en la doble moral sexual i en la consideració de la dona com a ésser asexual, l'impuls del qual cap a la maternitat seria tan natural com el de l'home cap a les relacions sexuals.

Així, mentre el model de masculinitat de l'època es va centrar en el treball com a element configuratiu –l'home havia de ser el sostenidor econòmic de la família–, el de la feminitat va tenir com a eix la maternitat i la reproducció.² Per al cas concret d'Espanya, la justificació ideològica d'aquest repartiment de papers, es va veure a més reforçada per la doctrina catòlica difosa al voltant de la dona i de la família.

Conseqüentment, la incursió de la dona en el mercat laboral, fou considerada en general com una desnaturalització de la seua missió de mare i àngel de la Llar. En principi, foren les dones d'extracció humil les que compaginaren els treballs domèstics amb els assalariats. No fou fins la primera dècada del segle XX, quan dones de capes socials més acomodades començaren lentament a incorporar-se a l'àmbit laboral. Amb eixes premisses, resulta lògic que la dona representara un percentatge mínim de la població activa,³ encara que per a moltes famílies de les capes populars, el treball femení remunerat resultara imprescindible per a la seua supervivència.

Pel que fa a la presència del treball femení en els diversos sectors laborals, les dones de Castelló de la Plana realitzaven les seues activitats professionals bàsicament en el sector secundari i en el servei domèstic.

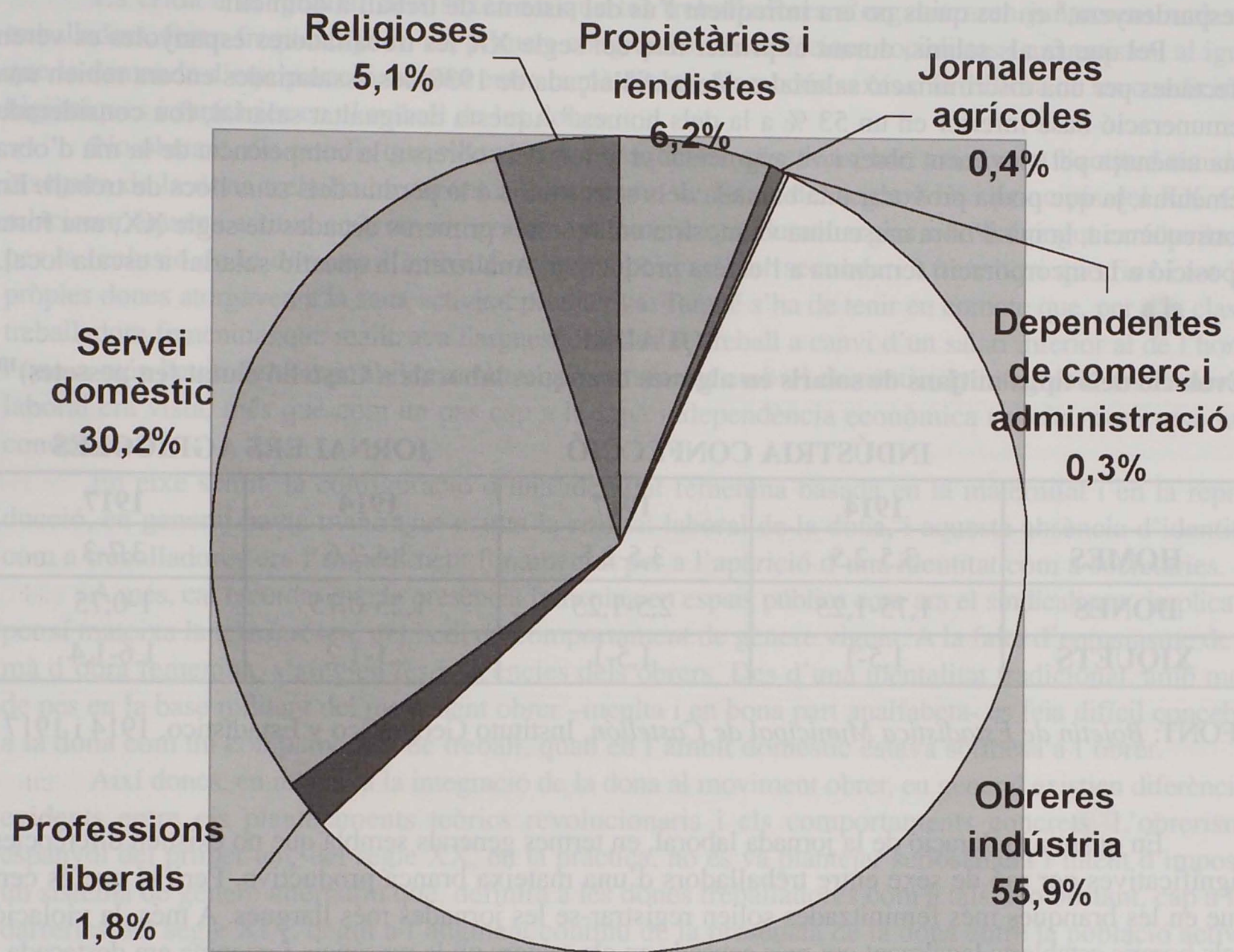
1. NASH, M.; *Mujer, familia y trabajo en España, 1875-1936*, Barcelona, Anthropos, 1983, p. 40 i ss.

2. NASH, M.; "El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación", en Paniagua, J., Piqueras, J.A., Sanz, V. (eds.); *Cultura social y política en el mundo del trabajo*, Centro Francisco Tomás y Valiente UNED Alcira-Valencia Fundación Instituto Historia Social, 1999, p. 53.

3. En el conjunt espanyol, les treballadores assoleixen en 1910 el 13,51 % de la població activa i el 9,98% del total de dones, percentatges que han descendit al 12,65 % i al 9,66 % respectivament en 1930. Aquestes xifres es poden veure en NASH, M., *Mujer, trabajo y familia en España, 1875-1936*, p. 50. La compatibilització entre treball domèstic i treball remunerat femení, en DÍAZ SÁNCHEZ, P.; "Trabajo de mujer y los trabajos de las mujeres en la España contemporánea", en *Actes I Congrés d'Història Local Contemporània. Castelló al segle XX*, Universitat Jaume I, en premsa.

GRÀFIC 1

Distribució per sectors de la població activa femenina de Castelló ciutat en 1920 (en %)

FONT: *Censo de la Población de España*, Instituto Geográfico y Estadístico, 1920, T. V.

Cal tenir en compte que al gràfic no apareix reflectit el paper primordial que les dones jugaven en les petites propietats agràries, explotacions amb molta presència a La Plana, que –donada la quasi total incapacitat dels seus propietaris per invertir en maquinària o per contractar jornalers- exigien fortes inversions de treball per part de tots els membres del nucli familiar. Aquest paper no era recollit per les estadístiques oficials d'aquells anys.⁴ Així, oficialment, les treballadores de Castelló de la Plana sols representaven el 19,76 % de la població activa de la ciutat.⁵

Respecte al sector secundari, el treball femení a la ciutat de Castelló seguia les pautes generals del moment.⁶ Així, la majoria de la mà d'obra femenina d'aquest sector estava ocupada en la branca

4. FEBRER ALBIOL, V.; *Mujer y educación en Castellón*, Tesi de Llicenciatura inèdita, Universitat Jaume I, 1998, pp. 23-25.

5. Càlcul a partir de les dades del *Censo de la Población de España* de 1920.

6. CAPEL, R. M^a.; *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*, Madrid, Instituto de la Mujer, Ministerio de Cultura, 1986, p. 117.

alimentària, concretament en els magatzems on es classificava i s'embalava la taronja.⁷ En segon terme, també seria important la participació de la dona en la indústria tèxtil, en la de la confecció i en l'espardenyera,⁸ en les quals no era infreqüent l'ús del sistema de treball a domicili.

Pel que fa als salaris, durant el primer terç del segle XX les treballadores espanyoles es veren afectades per una discriminació salarial evident. A l'alçada de 1930, les assalariades encara rebien una remuneració base inferior en un 53 % a la dels homes.⁹ Aquesta desigualtat salarial, fou considerada una amenaça pel moviment obrer i va augmentar el temor dels obrers a la competència de la mà d'obra femenina, ja que podia provocar una baixada dels seus salaris o la pèrdua dels seus llocs de treball. En conseqüència, la mà d'obra masculina va mostrar en aquestes primeres dècades de segle XX, una forta oposició a la incorporació femenina a l'esfera productiva. Analitzem la qüestió salarial a escala local.

QUADRE 1

Evolució dels tipus mitjans de salaris en algunes branques laborals a Castelló ciutat (en pessetes)¹⁰

	INDÚSTRIA CONFECCIÓ		JORNALERS AGRÍCOLES	
	1914	1917	1914	1917
HOMES	3,5-2,5	3,5-2,5	3,4-2,6	3,7-3
DONES	1,75-1,25	2,5-1,25	1,25-0,75	1-0,75
XIQUETS	1,5-1	1,5-1	2,1-1,2	1,6-1,4

FONT: *Boletín de Estadística Municipal de Castellón*, Instituto Geográfico y Estadístico, 1914 i 1917

En quant a la duració de la jornada laboral, en termes generals sembla que no existien diferències significatives per raó de sexe entre treballadors d'una mateixa branca productiva. Però sí que és cert que en les branques més feminitzades solien registrar-se les jornades més llargues. A més, la violació dels horaris establerts legalment era més acusada en els sectors on la presència femenina era destacada.

Aquesta situació gens desitjable de la dona treballadora de principis de segle, encara es va veure empitjorada durant els anys de la Primera Guerra Mundial. El conflicte va tenir una especial incidència en una economia bàsicament agroexportadora, com era en aquells moments la de La Plana. La greu crisi del sector taronger, bàsic en eixa zona, no sols va produir un fre en les tasques de recol·lecció, sinó també en les de classificació i embalatge, en les quals ja hem vist que tenia una participació elevada la mà d'obra femenina. En conseqüència, el problema de l'atur va assolir en determinats moments tints tràgics. A això cal afegir la forta inflació experimentada pels productes de primera necessitat, que no es va veure compensada per un increment equivalent dels salaris. Així doncs, es va produir un greu deteriorament del nivell de vida de la classe obrera castellonenca.¹¹

7. Segons les dades del *Censo de la Población de España* de 1920, aquestes treballadores representaven el 37% del total de la població activa femenina de la ciutat.

8. En conjunt, aquestes tres branques industrials ocupaven al 18,2% de la població activa femenina de la ciutat, segons les dades del *Censo de la Población de España* de 1920.

9. NASH, M., *Mujer, trabajo y familia en España, 1875-1936*, p. 53.

10. Al quadre s'indica en cada cas el màxim i el mínim salarial.

11 Sobre la crisi del sector taronger a La Plana de Castelló: ABAD GARCÍA, V.; *La Taronja (1781-1939)*, Valencia, Alfons El Magnànim, 1988; ROMEU ALFARO, F.; "La crisis de 1917 y sus consecuencias económicas y sociales en la región

LES TREBALLADORES EN L'ASSOCIACIONISME OBRER CASTELLONENC

La crida a la igualtat dels sexes i a que les treballadores s'organitzaren juntament amb els treballadors, foren freqüents ja en els primers congressos i declaracions socialistes i anarquistes, al igual que la demanda d'equiparació salarial entre la mà d'obra d'ambdós sexes o la millora de les condicions higièniques i sanitàries en el treball de les dones.

No obstant, els estudis que s'han ocupat d'aquestes qüestions, han assenyalat l'actitud tímida i insegura de la dona treballadora front a l'obrerisme de finals del segle XIX i principis del XX. Cal relacionar aquesta actitud amb un comportament femení, que durant segles s'havia vingut caracteritzant per la reclusió de la dona en l'àmbit domèstic i pel caràcter secundari i transitori que fins i tot les pròpies dones atorgaven a la seua activitat productiva. També s'ha de tenir en compte que, per a la classe treballadora femenina, que realitzava llargues jornades de treball a canvi d'un salari inferior al de l'home i que a més havia de compatibilitzar el treball remunerat amb el domèstic, la integració en el mercat laboral era vista, més que com un pas cap a la seua independència econòmica i social, com una dura condemna.

En eixe sentit, la configuració d'una identitat femenina basada en la maternitat i en la reproducció, en general havia mantingut oculta la realitat laboral de la dona, i aquesta absència d'identitat com a treballadores era l'impediment fonamental per a l'aparició d'una identitat com a societàries.

A més, cal recordar que la presència femenina en espais públics com ara el sindicalisme, implicava per sí mateixa la transgressió del codi de comportament de gènere vigent. A la falta d'entusiasme de la mà d'obra femenina, s'afegien les reticències dels obrers. Des d'una mentalitat tradicional, amb molt de pes en la base militant del moviment obrer –inculta i en bona part analfabeta– es feia difícil concebre a la dona com un company més de treball, quan en l'àmbit domèstic estava sotmesa a l'obrer.

Així doncs, en relació a la integració de la dona al moviment obrer, en general existien diferències evidents entre els plantejaments teòrics revolucionaris i els comportaments concrets. L'obrerisme espanyol del primer terç del segle XX, en la pràctica, no es va plantejar seriosament l'intent d'imposar un sistema de gènere alternatiu que, definira a les dones treballadores com a tals. No obstant, cap a les darreries del segle XIX, degut a l'augment continu de la presència de la dona entre la població activa, aquesta va començar a rebre una atenció creixent dels líders sindicals.¹² En eixe sentit, al defensar la igualtat salarial i altres reivindicacions en favor de la millora de les condicions de treball de les dones, no sols es buscaven beneficis per a l'obrer, sinó també reduir la competència que aquesta representava per als treballadors.

Anys després, arribades les primeres dècades del segle XX –com ha assenyalat Mary Nash¹³ el qüestionament de la concepció decimonònica del treball femení es va accentuar, tot formant part d'un moviment més global que propugnava la redefinició del model femení basat en la domesticitat.

valenciana”, *Saitabi*, València, 1964; SOLER MARCO, V.; *Guerra i expansió industrial: País Valencià (1914-1923)*, València, IVEI / Alfons el Magnànim, 1984; VALLS TORLÀ, J.; *La Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Castellón. 1901-2001 Cien años de historia*, Castelló, Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Castelló, 2001, pp. 79-87; VV.AA.; *La provincia de Castellón*, Castelló, Diputació de Castelló, 1999.

12. Estudis recents assenyalen que, almenys des de les darreres dècades del segle XIX, es va iniciar la formació d'una identitat laboral femenina, ja capacitada fins i tot per a protagonitzar estratègies elaborades de resistència obrera –com ara vagues– en les quals van comptar amb el suport de l'obrerisme masculí. Veure per exemple BURGUERA, M.; “La formación de una identidad laboral femenina: las hilanderas en huelga. València, 1873”, en Aguado, A. (ed.); *Mujeres, regulación de conflictos sociales y cultura de la paz*, València, Universitat de València, pp. 109-115.

13. NASH, M., “El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación”, pp. 65-66.

Les poques dirigents sindicals socialistes i anarquistes existents, impulsaren la configuració d'una identitat de la dona com a treballadora i sindicalista. En eixa línia, en el procés associatiu de la dona treballadora espanyola, durant la dècada dels anys 10 es van consolidar els modestos passos donats fins aleshores. Fou *el punto de arranque del asociacionismo femenino*.¹⁴ Indubtablement, cal relacionar aquesta expansió societària amb el fet que –tant els revolucionaris com els catòlics-¹⁵ atorgaren un paper decisiu a la dona, que com a educadora dels fills i companya de l'home, podia tenir una influència decisiva per a estendre els projectes socials d'ambdós tendències.

En l'àmbit castellanenc, tenim constància de la creació dels següents sindicats femenins:

QUADRE 2
Sindicats femenins entre 1900 i 1917 a la província de Castelló

LOCALITAT	DATA DE CREACIÓ	NOM
La Vall d'Uixò	31 / 08 / 1913	Sindicato de Obreras Católicas
Castelló	Novembre 1913	Sociedad Femenina de Confeccionadoras de Naranjas "El Despertar Femenino"
Castelló	02 / 12 / 1913	Sociedad Femenina de Confeccionadoras de Alpargatas
Almassora	Març 1914	Sociedad Femenina de Confeccionadoras de Naranjas
Borriana	(1916)	Sociedad de Naranjeras "El Ideal Femenino"
Artana	13 / 05 / 1917	"La Unión Femenina"

Elaboració pròpia a partir de: premsa local de Castelló de la Plana 1913-1917;
i CAPEL, R. M^a.; *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*, pp. 540 i 549

Amb l'anàlisi del quadre, en primer lloc es fa evident que a Castelló es confirma la tendència general del moviment obrer femení, ja que es reproduïx l'auge associatiu dels anys 10 que s'ha assenyalat anteriorment per al conjunt d'Espanya. Els mateixos contemporanis, eren conscients de l'impuls que l'associacionisme femení castellanenc estava experimentant en eixos anys. Així, el republicà Carlos Selma es va referir públicament a *la mujer castellanense que, dejando aparte antiguas preocupaciones, había entrado de lleno en el camino del progreso, aportando al Centro Obrero, al asociarse, una fuerza inmensa, preludio del triunfo*.¹⁶ No exagerava el polític castellanenc, ja que només la societat de confeccionadores de taronja *El Despertar Femenino* –la qual agrupava sobretot a les dones que treballaven en els magatzems on es classificava i s'embalava la taronja, encara que també a algunes poques que participaven en les tasques de recol·lecció del fruit- aportava entre dos mil i tres mil sòcies al conjunt d'associats del Centre Obrer de Castelló. Segons el socialista Andrés Saborit, l'afiliació a aquest centre estava composta per tres mil obrers i dos mil cinc-cents obreres en 1915. Tenint en

14. CAPEL, R. M^a, *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*, p. 234.

15. Un examen de l'obrerisme confessional femení –centrat en la ciutat de València- en PALACIO LIS, I.; *Mujer, trabajo y educación (Valencia 1874-1931)*, València, Universitat de València, 1992, especialment pp. 153-251.

16. *El Clamor*, 02 / 05 / 1914.

compte que el nombre de societats obreres de Castelló de la Plana per aquells anys rondava la vintena, resulta clara la importància quantitativa que tenia *El Despertar Femenino*, que era, de llarg, la més nombrosa en el conjunt del moviment obrer castellanenc.¹⁷

D'altra banda, cal assenyalar que de les societats que apareixen al Quadre 2, només la *Unión Femenina* d'Artana i el *Sindicato de Obreras Católicas* de La Vall d'Uixó eren de caire confessional. Les quatre restants es trobaven baix la influència ideològica –més o menys intensa- de socialistes, anarquistes i republicans. Rosa María Capel¹⁸ ha qualificat les societats d'Espardenyeres i de Confeccionadores de Taronja de Castelló de la Plana, així com l'homòloga d'aquesta en Almassora, de societats obreres socialistes, però aquesta adscripció ideològica cal que siga matisada.

Pel que fa a *El Despertar Femenino* i a la *Sociedad Femenina de Confeccionadoras de Naranja* d'Almassora, no es pot afirmar que a l'alçada del període 1913-1917 estigueren integrades en l'UGT.¹⁹ Per aquells anys, formaven part de la *Federación Agrícola de Sociedades Obreras de la Región Valenciana*, la qual al seu torn pertanyia a la *Federación Nacional de Obreros Agricultores* (FNOA), fundada en 1913. Aquesta fou l'organització obrera agrària més important a Espanya fins a 1918. Es va centrar en la reivindicació d'uns objectius mínims sobre jornada laboral i salaris i ideològicament es va articular a través de principis molt genèrics de caire revolucionari, discretament aproximats a l'anarcosindicalisme (rebuig del compromís polític, renúncia a la base múltiple,...).²⁰

En 1918, la *Federación Agrícola de Sociedades Obreras de la Región Valenciana* –junt a la resta de federacions de la FNOA- es dissoldria, al ingressar els seus afiliats en la CNT, encara que no sabem en concret si *El Despertar Femenino* i la de tarongeres d'Almassora van seguir aquest camí.

Així, cal ser cautelosos a l'hora de tractar d'encasellar ideològicament les societats obreres i fins i tot les federacions sindicals. Aquestes no estaven doctrinalment tan cohesionades com els partits polítics. Sovint, la seua aproximació a la central sindical socialista o a l'anarcosindicalista, depenia més de raons estratègiques que no de qüestions ideològiques.

Tenint això present, no resulta estrany que les societats de tarongeres d'Almassora i de Castelló de la Plana –de les tasques de creació de la qual es va encarregar una comissió del Centre Obrer formada pels socialistes castellanencs Varella, Rubert, Martínez Giménez i Carbonell-²¹ s'integraren pocs anys després en una Federació que –per damunt de consideracions ideològiques- era l'agrupació de treballadors del camp més important del País Valencià en aquells moments, quan la UGT encara no havia iniciat una estratègia decidida d'atracció en el medi agrari.

En quant a la *Sociedad Femenina de Confeccionadoras de Alpargatas* de Castelló de la Plana i *El Ideal Femenino* de Borriana, no s'han localitzat informacions que les vinculen directament a cap tendència ideològica concreta, encara que es situen també dins del marc de l'obrerisme d'esquerres.

17. Referències al nombre d'afiliades en: *Heraldo de Castellón*, 22 / 11 / 1913, 21 / 04 / 1914; *Lealtad*, 08-05-1915.

18. CAPEL, R. M^a, *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*, p. 549.

19. *Unas 22 Sociedades Obreras hay en Castellón; de ellas solo están en la Unión General las de Alpargateros y Tipógrafos*, segons afirmava Andrés Saborit en *Lealtad*, 08 / 05 / 1915.

20. Una aproximació a la FNOA i a la *Federación Agrícola de Sociedades Obreras de la Región Valenciana* en PIQUERAS ARENAS, J. A.; "Sindicatos y ámbito sindical. Interpretación del ugetismo valenciano", *Historia Social*, n° 9, 1991, pp. 25-27.

21. *Heraldo de Castellón*, 20/10/1913.

PER UN TREBALL MILLOR: PARTICIPACIÓ FEMENINA EN LES VAGUES A CASTELLÓ

De manera global, es pot afirmar que el moviment vaguístic amb participació femenina va seguir a Espanya la tònica general d'augment de la conflictivitat social que es va viure durant aquest període.²² En la mateixa línia, resulta evident l'eclosió de la quantitat de mà d'obra femenina i, de manera correlativa, del nombre de treballadores vaguistes, que es produeix a partir de 1910 i que va tenir un moment culminant en 1913.²³ Aquest canvi quantitatiu va conduir a un canvi qualitatiu. Integrada cada vagada més en el món laboral, la dona va passar a experimentar els mateixos problemes que els obrers, agreujats al conformar en general una mà d'obra barata i no qualificada. En conseqüència, cada vegada la seua participació en els conflictes laborals es va donar més en qualitat de treballadora pròpiament dita, mentre que encara durant els primers anys del segle, en general havia tingut un paper secundari, intervenint com a companya de l'obrer i com a medi per a sensibilitzar les autoritats i la resta de la societat.

Pel que fa a Castelló, el següent quadre pot ajudar a establir els trets bàsics de la conflictivitat protagonitzada per la mà d'obra femenina.

QUADRE 3

Conflictes laborals amb participació de mà d'obra femenina a la província de Castelló (1913-1917)²⁴

DATA	SOCIETAT OBRERA ²⁵	ÀMBIT	OBJECTIUS PRINCIPALS	DURACIÓ VAGA	RESSOLUCIÓ
Nov.-1913	Sastres (obrers i obreres) (Castelló)	General	- Jornada de 9 h. - Remuneració doble de les hores extres	1 dia	- Jornada de 9 h. i 1/2 - Remuneració doble de les hores extres
Dic.-1913	Confeccionadores de taronja (Castelló)	General	- Reducció de la jornada a 9 h. - Augment d'un 50% en remuneració hores extres i dies festius	2 dies	- 9 hores de jornada - Augment d'un 25% en el cobrament de les hores extres i els dies festius
Març 1914	Confeccionadores de taronja (Almassora)	General	- Augment salarial de 0,25 pts.	Desconeguda	- Desconeguda
Nov.- 1914	Confeccionadores de taronja (Almassora)	General	- Augment del salari	Desconeguda	- Desconeguda
Nov.-1914	Confec. taronja (Castelló)	General	- Augment del salari - Reducció de la jornada	5 dies	- No s'obté cap demanda

22. CAPEL, R. M^a.; *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*, p. 286.

23. *Ibidem.*, p. 288.

24. No s'han inclòs les vagues generals de tots els oficis que a escala estatal –la de desembre de 1916 i la d'agost de 1917- o local –la de Borriana en març de 1916- van esdevenir durant el període 1913-1917.

25. L'àmbit es considera general quan la negociació o la vaga afecta a tota una branca laboral de la ciutat i és parcial quan només es dona en una o unes empreses determinades.

Des.-1915 Gener 1916	Confec. taronja (Castelló)	General	- Solidaritat amb la vaga dels mariners carregadors del Port	10 dies	- Els mariners no aconsegueixen les seues reivindicacions i les confeccionadores de taronja retiren el seu recolzament
27/12/ 1915	Confec. taronja (Borriana)	General	- Solidaritat amb la vaga de confeccionadores de taronja i els mariners de Castelló de la Plana	Desconeguda	—
Abril 1916	Confec. taronja (Borriana)	General	- Reducció jornada laboral i altres objectius desconeguts	3 dies	- Obtenció de totes les demandes
Març 1917	Confec. cabassos (Artana)	General	- Augment de remuneració	Desconeguda	—

Elaboració pròpia a partir de la premsa publicada en Castelló de la Plana durant el període 1913-1917: *El Clamor, Heraldo de Castellón, La Provincia, La Provincia Nueva, El Amigo del Pueblo*

Les dades registrades en aquest quadre i altres extreptes també de la consulta de la premsa, permeten apuntar una sèrie de conclusions:

1. Si ens centrem en les vagues plantejades a la ciutat de Castelló, durant aquest període s'han localitzat, a través de la informació facilitada per la premsa, dinou vagues de les quals, com es pot veure al Quadre 3, sols quatre estigueren total o parcialment protagonitzades per dones (el 21,05 % del total). En principi, representa una porció modesta respecte al total, però tenint en compte la proporció que –oficialment– les treballadores assolien en el conjunt de la població activa –19,76 % a Castelló de la Plana en 1920–, el percentatge de vagues amb intervenció de treballadores resulta prou equilibrat respecte a aquesta proporció.

D'altra banda, al Quadre 3 s'observa una desacceleració en la convocatòria de vagues a mesura que passen els anys. Així, si entre 1913-1914 se'n convoquen cinc, només tres en 1915, cap en 1916 i una en 1917. Sobre aquest punt, es pot afirmar que es segueix la tendència general que el moviment obrer castellanenc va seguir durant aquells anys. Així per exemple, mitjançant un repàs sistemàtic de la premsa local, he pogut localitzar huit vagues –sense distinció de sexes– convocades a Castelló ciutat en 1913, mentre que en 1914 foren sis, cinc en 1915 i cap en 1916 i 1917.²⁶

Per explicar aquesta tendència, cal assenyalar de nou la greu crisi que va colpejar l'economia de La Plana durant els anys de la Primera Guerra Mundial. Amb el sector agroexportador de la taronja com a principal suport econòmic, en aquesta zona els trastorns ocasionats per la *Gran Guerra* van tenir uns efectes clarament negatius com ara reducció de les exportacions, augment dels preus dels nòlits i

26. Aquest panorama concorda amb el descrit per a la província de Castelló per PANIAGUA, X. I PRATS, J., a partir de les dades de l'Institut de Reformes Socials: *en Castellón son estos tres años –1912-1914–, sobre todo 1913 y 1914, los de mayor actividad de todos los períodos que estudiaremos, produciéndose las huelgas casi siempre en la capital*. Aquesta cita, en "Contribución al estudio del movimiento huelguístico del País Valenciano, 1905-1935", *Primer Congreso d'Història del País Valencia*, Universitat de València, vol. IV, 1974, p. 540.

de les assegurances, falta de transports, encariment i escassetat dels fertilitzants... A açò hi cal afegir les situacions també crítiques que en determinats moments d'aquest període van danyar els interessos de les branques industrials més presents a la zona, com ara la taulellera, la tèxtil o l'espardenyera, amb escassetat i encariment del carbó i de matèries primeres, falta de comandes.... En aquest context tant negatiu també per als comerciants i els patrons castellanencs, les consciències dels treballadors i les treballadores de La Plana –al contrari del que passava en altres zones d'Espanya- no van percebre un increment en el nivell d'explotació. No detectaven tan clarament que els patrons estigueren aprofitant la nova conjuntura internacional encetada arran l'esclat bèl·lic, per a enriquir-se sense tractar de millorar o almenys conservar el nivell de vida de la seua mà d'obra.

Així, el proletariat castellanenc –influint pel republicanisme- va optar, en general, per dirigir les seues queixes cap a les autoritats restauracionistes, especialment cap al Govern, o en un últim terme, per emigrar a França en busca de treball,²⁷ en lloc de decantar-se per la lluita sindical contra el patró. S'assenyalava l'endarreriment i el caciquisme de les institucions centrals de l'Estat, com a responsables d'aquella crítica conjuntura.

Conseqüentment, en lloc de la proliferació de conflictes laborals sectorials d'àmbit local, en demanda de millores salarials i reducció de les jornades de treball, la conflictivitat obrera es va manifestar, cada vegada més decididament, a través de manifestacions cíviques i en últim terme, amb les dues vagues generals d'àmbit nacional de desembre de 1916 i agost de 1917. Al mateix temps, les reivindicacions més importants passaren a ser la reducció dels preus de les subsistències i l'augment d'una oferta de treball que cada vegada escassejava més. D'aquesta manera, es pot explicar que mentre a nivell estatal en 1916 el nombre de vaguistes superà el registrat en 1913, en l'àmbit castellanenc el nombre de vagues fou mínim aquell any.

2. Pel que fa a l'efectivitat de les vagues amb protagonisme femení, com es pot veure al Quadre 3, dels quatre conflictes que poden ser considerats –si s'exclouen aquells dels quals es desconeix la seua resolució i les dues vagues que es fan per motius solidaris- en un d'ells les vaguistes van aconseguir totes les seues demandes, en un altre no en van aconseguir cap i en dos casos l'èxit de la vaga fou parcial. Si ho comparem amb les dinou vagues que en total es realitzaren a la ciutat de Castelló entre 1913 i 1917, quatre d'aquestes foren guanyades, quatre transgides i dues perdudes, mentre que la resta o bé foren vagues convocades en solidaritat amb vaguistes d'altres branques productives de la ciutat o bé no s'ha pogut descobrir la seua resolució. L'excessiva quantitat de vagues sobre les quals es desconeix el resultat final, impedeix traure conclusions definitives sobre el grau d'efectivitat de les accions reivindicatives amb participació femenina, però *a priori*, no sembla que es puguen establir massa diferències sobre aquesta qüestió per raó de sexe.

3. Respecte a l'apartat dels objectius que perseguien les vagues, al Quadre 3 aquest està monopolitzat pràcticament per l'augment salarial i la reducció de la jornada laboral. L'alt percentatge de vagues amb participació femenina convocades a Castelló en demanda d'augmentos salarials, revela que ja en la segona dècada del segle XX, la concepció del salari de la dona com un ingrés auxiliar, complementari del de l'home i per tant inferior, començava a ser rebutada, davant l'evident importància que els ingressos obtinguts per la dona tenien per a la solvència econòmica familiar, ja que *cada día es mayor el número de mujeres que se sostienen de su solo esfuerzo, y que éste es tan reproductivo o más, a veces, que el del obrero varón*.²⁸

27. Durant els anys de la *Gran Guerra*, més de seixanta mil treballadors valencians marxaren a França, dels quals quasi la meitat procedien de la província de Castelló. Aquestes dades procedeixen de PIQUERAS ARENAS, J. A., "Sindicatos y ámbito sindical. Interpretación del ugetismo valenciano", p. 27.

28. GONZÁLEZ CASTRO, J.; *El trabajo de la mujer en la industria*, Madrid, Instituto de Reformas Sociales, 1914, p. 23.

En quant a la reducció de la jornada laboral, aquesta reivindicació prenia especial rellevància per a l'obrerisme femení, ja que les dones necessitaven temps també per a realitzar les seues tasques diàries a l'àmbit domèstic. Així queda de manifest per exemple en el següent fragment d'una notícia publicada a la premsa local:

Una vez tenga vida legal la asociación femenina, se dirigirán a los patronos para pedirles la reducción de la jornada del trabajo, pues en la actualidad son excesivas las horas que trabajan, con objeto de poder salir más temprano del almacén y atender a las obligaciones de la familia y de la casa.²⁹

Però aquestes dues demandes no eren les úniques exigides per les obreres. Cal fer menció també de les vagues convocades en solidaritat amb alguna causa defensada per altres vaguistes. Aquesta és la raó per la qual es convoquen dues de les vagues recollides en el Quadre 3. La realització d'aquests tipus de vagues denota un arrelament fort de la consciència societària, ja que aquestes es realitzen per a fer més efectiva la lluita obrera que estan duent a terme determinats companys de classe, en demanda d'unes millores que –en cas d'aconseguir-se– no afectaran directament a els o les vaguistes solidàries. Fins i tot, en el cas de la vaga de les confeccionadores de taronja de Borriana, la vaga amb la qual es solidaritzen ni tan sols es produeix a Borriana, sinó que té lloc al port de Castelló.

A banda d'aquestes reivindicacions, en les bases de treball presentades als patrons apareixien tota una sèrie de demandes sobre millora de les condicions higièniques i físiques del treball, que no solien esdevenir punts conflictius en les negociacions laborals i en la resolució de les vagues. No obstant, això no vol dir que aquestes millores es posaren en pràctica de manera immediata. Així, per exemple, en els magatzems tarongers, on la presència de la dona era tan nombrosa, les treballadores no disposaven ni tan sols de cadires per a realitzar assegudes les tasques de classificació i embalatge.³⁰

4. D'altra banda, també resulta interessant examinar el paper i les actituds que les obreres castellonenques van tenir en les diverses vagues que es van produir. Ja s'ha comentat en un apartat anterior que en general les treballadores de principis de segle es mostraven poc decidides en l'àmbit sindical.

No obstant, ja s'ha exposat també que progressivament s'havien anat integrant en el moviment associatiu i vaguístic. A més, la tutela que els dirigents de l'obrerisme castellonenc exercien sobre les associacions obreres femenines, va anar perdent intensitat. És cert que la cúpula directiva del Centre Obrer de Castelló de la Plana va estar monopolitzada al llarg del període que ens ocupa, per elements obreristes de sexe masculí, però *El Despertar Femenino*, al igual que la resta de societats obreres de la ciutat, disposava d'autonomia i llibertat per a plantejar i desenvolupar les seues estratègies sindicals, incloses les vagues, a més de tenir dues representants de la seua associació en la junta directiva –anomenada *Junta Local*– del Centre Obrer, on actuaven com a vocals.

A més, cal tenir en compte que, pel que es dedueix de les informacions replegades per la premsa local, a l'hora de prendre decisions importants, el funcionament del Centre Obrer era bastant democràtic, de manera que aquestes eren preses en conjunt per tots els associats del centre, no pels membres de la *Junta Local*. Fins i tot, sembla que el criteri de les societats obreres numèricament superiors –com era la de *El Despertar Femenino*– tenia major pes a l'hora de decidir sobre assumptes ben transcendents. Per exemple, en març de 1916, quan –davant els greus problemes d'atur i d'inflació que vivia la ciutat– al Centre Obrer es va plantejar la possibilitat de fer una vaga general de totes les societats afiliades,

29. *Heraldo de Castellón*, 20 / 10 / 1913.

30. SARTHOU CARRERES, C.; *Geografía General del Reino de Valencia*, 1913, edició facsímil de la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Castelló, 1989 pp. 305-307.

encara que un major nombre de societats obreres es va pronunciar a favor de la vaga, sembla que al final aquesta no es va dur a terme per l'oposició de les societats que tenien més associats, entre elles *El Despertar Femenino*.³¹

D'altra banda, cal dir que encara que s'ha comentat com en general els obrers desconfiaven de la consciència obrera de les dones, ja a l'alçada del període 1913-1917, sembla que la integració de la dona en l'obrerisme castellanenc estava plenament assumida. En eixe sentit, és significatiu el recolzament moral i també material que la resta de societats integrades en el Centre Obrer prestaren a *El Despertar Femenino* durant les vagues protagonitzades per aquesta societat. Així per exemple, el 24 de desembre de 1915, els mariners van oferir a les confeccionadores de taronja vaguistes tot el peix que havien capturat al llarg d'eixa jornada. També se sap que durant aquesta mateixa vaga, les societats obreres posaren a disposició de les vaguistes els fons que tenien en les seues caixes de resistència i que el Centre Obrer va enviar menjar a les vaguistes detingudes.³²

No obstant, sí que és cert que, considerant que *El Despertar Femenino* era la societat obrera de la ciutat més nombrosa amb diferència, la no presència de cap membre d'aquesta en els càrrecs rectors de la junta directiva del Centre Obrer –president, vice-president, secretari o tresorer– s'ha d'explicar, almenys en part, pel paper secundari que les dones encara jugaven dins el moviment obrer.

Pel que fa al nivell de seguiment de les vagues, disposem de dades que fan pensar en una participació alta en els conflictes plantejats. Així per exemple, el fet que a Almassora es declararen en vaga dos mil confeccionadores de taronja en març de 1914, va provocar la paralització del treball en tots els magatzems d'aquell municipi. Un any abans, arran de la vaga que en la mateixa branca productiva es va convocar a Castelló de la Plana, la premsa havia assenyalat que les tres mil vaguistes provocarien perjudicis seriosos al negoci taronger. També sembla molt considerable la quantitat de mil vaguistes que, segons *La Provincia Nueva*, va secundar la vaga de fabricadores de cabassos d'espert en Artana. Per contra, sembla que quan es tractava de vagues de solidaritat, com ara la de les confeccionadores de taronja a finals de 1915, el nivell de seguiment descendia sensiblement. Ja el dia 27 de desembre, el 70% de les tarongeres havien acudit als magatzems i al dia següent ho feren set-cents setanta-set de les mil dos-cents que treballaven abans d'iniciar-se la vaga, segons nota facilitada a la premsa pel Governador Civil.³³

En quant a les actituds i funcions que les obreres castellanenques van assumir durant les vagues, en molts casos aquestes formaven bona part de l'avantguarda en manifestacions, en piquets o fins i tot en disturbis. Podem prendre com a exemple el de la vaga de confeccionadores de taronja iniciada arran de la plantejada pels carregadors del port de Castelló a finals de 1915. Durant la matinada del dia 28 de desembre, es van produir enfrontaments entre confeccionadores vaguistes i esquiroles, amb *arañazos y contusiones*. Foren detingudes catorze dones i tres homes. Al migdia es reproduïen els altercats. Destaca, en aquesta ocasió, l'apedregament d'un magatzem, al que va seguir una càrrega de la Guàrdia Civil, que va detenir quatre dones i un home.³⁴

A pesar de les nombroses detencions que es van realitzar en aquella ocasió, cal dir que les dones –juntament amb els xiquets– solien encapçalar les manifestacions i altres tipus de mobilització més radicals, ja que les autoritats tenien un tracte més suau amb elles que amb els obrers adults. Es pot citar com a exemple de nou el de la vaga començada a finals de 1915 al port de Castelló, quan dones i

31. *El Clamor*, 08/03/1916.

32. *Heraldo de Castellón*, 24 / 12 / 1915, 27 / 12 / 1915 i 28 / 12 / 1915.

33. Aquestes dades, en *El Clamor*, 04 / 03 / 1914, 01 / 12 / 1913, 27 / 12 / 1915, 28 / 12 / 1915; *Heraldo de Castellón*, 28 / 12 / 1915, 30 / 12 / 1915; *La Provincia Nueva*, 22 / 03 / 1917.

34. *El Clamor*, 27 / 12 / 1915, 28 / 12 / 1915, 29 / 12 / 1915; *Heraldo de Castellón*, 28 / 12 / 1915.

xiquets dels mariners que feien vaga van marxar cap al Port *con actitud un tanto levantisca* contra els treballadors esquirois. La Guàrdia Civil els va barrar el pas, però no es va produir cap tipus d'enfrontament violent.³⁵ Bastants dies després, el Governador Civil va demanar al president de la Societat Obrera de Mariners que intercedira amb les dones dels carregadors del port, que mantenien encara la seua *actitud levantisca*.³⁶

Però a banda de participar en piquets, manifestacions i disturbis, la població femenina realitzava altres mesures de coacció amb el fi de reforçar la posició dels vaguistes. Les dones, que en virtut del sistema de gènere imperant, eren les que freqüentaven els centres d'aprovisionament, en ocasions van aprofitar aquest fet per a tractar d'incrementar la coacció sobre els esquirois amb procediments ben originals. Per exemple, en la vaga de mariners del port encetada a finals de 1915, algunes de les esposes dels vaguistes van demanar als tenders del Grau que no vengueren cap article als esquirois, establint fins i tot un sistema de vigilància de les tendes per a que aquesta mesura s'acomplira.³⁷

¡PA I TREBALL!: MOBILITZACIÓ FEMENINA DAVANT LA CRISI DE LA PLANA

En els conflictes que s'han examinat a l'apartat anterior, les protestes dels estrats populars de la població eren efectuades des de la posició de productors o productores. Però existien altres tipus de protestes emergides des de la posició de consumidors o consumidoras. Respecte a aquestes últimes, Edward P. Thompson, en el seu estudi sobre els motins de subsistències en l'Anglaterra del segle XVIII, ja va assenyalar el paper protagonista de les dones, que solien ser les que iniciaven els aldarulls.³⁸ Aquest protagonisme femení es fonamentava en la divisió sexual del treball, que com ja s'ha comentat, posava a càrrec de les dones la reproducció social i biològica de la família. Les dones de les capes populars, eren les encarregades de comprar i vendre i per tant, les més sensibles front a les oscil·lacions dels preus o de la qualitat dels productes. A banda d'això, ja s'ha comentat també que les dones eren tractades amb menor contundència en els enfrontaments amb les forces d'ordre públic.

Aquest tipus de conflictivitat no exigia l'organització de plataformes sindicals estables. El contacte diari que les dones de les capes populars tenien al carrer (en llocs com ara llavadors, places, mercats...) atorgava una cohesió social capaç de mobilitzar-les en defensa dels seus drets, suficient per tal de passar del malestar social a l'acció col·lectiva. Així, es pot afirmar fins i tot que, al tractar de portar a terme les tasques que li havien sigut encomanades seguint la divisió sexual del treball que estava vigent, les dones van protagonitzar uns impulsos col·lectius arran dels quals, paradoxalment, van anar més enllà de l'àmbit domèstic, tot transgredint el sistema de gènere establert i penetrant en l'àmbit públic.³⁹

Tenint en compte aquestes premisses prèvies, si alguna conjuntura durant el primer terç del segle XX va destacar especialment per les dificultats en l'aprovisionament d'aliments de primera necessitat –sobretot entre els estrats populars de la població– aquesta fou la que es va encetar arran de l'esclat de la Primera Guerra Mundial, amb una notable disminució del poder adquisitiu i un preocupant increment de l'atur. Així les coses, les accions de protesta femenina motivades per les dificultats per a abastir-se d'articles de primera necessitat, van anar acompanyades durant aquells anys per una altra reivindicació, la demanda de treball.

35. *Heraldo de Castellón*, 13 / 12 / 1915.

36. *El Clamor*, 08 / 01 / 1916.

37. *El Clamor*, 28 / 12 / 1915.

38. THOMPSON, E. P.; *Tradición, revuelta y conciencia de clase*, Barcelona, Crítica, 1984, pp. 109-110.

39. CHARTIER, R.; "De la historia social de la cultura a la historia cultural de lo social", *Historia Social*, nº 17, 1993, p. 102.

La manca d'aquest va repercutir amb major gravetat si cap en els sectors laborals femenins, ja que la principal mesura per a mitigar la falta de treball va consistir en la promoció d'obres públiques, en les quals s'ocupaven els treballadors que havien caigut en l'atur, però no així les dones que necessitaven disposar d'un treball remunerat, més nombroses en aquella crítica conjuntura, ja que les dones *cuyos padres, hermanos ó maridos, sostenes de la familia, han emigrado*, eren un *número considerable*.⁴⁰

Pel que fa als problemes de les subsistències, la incapacitat de les autoritats per assegurar el subministrament i l'augment continuat dels preus, va provocar casos de mobilització femenina, arribant-se fins i tot a l'enfrontament directe amb les forces d'ordre. Aquesta va adquirir més intensitat en 1917, quan l'establiment d'un rígid bloqueig marítim per part dels alemanys a partir de febrer, va donar el colp de gràcia al negoci taronger, al mateix temps que la inflació no parava d'augmentar.

A Castelló de la Plana, poc després de fer-se pública *la nota* alemanya, es va originar un motí de compradores al mercat, contra acaparadors forasters que a primera hora del matí compraven a alts preus grans partides de peix, de manera que provocaven l'escassetat i l'encariment d'aquest article.⁴¹ Més patent encara fou el cas de Borriana –població amb una dependència econòmica del negoci taronger pràcticament exclusiva– on després d'alguns intents avortats a última hora,⁴² es va produir una manifestació al crit de *¡pan y trabajo!*, amb un evident protagonisme femení, fins i tot en els fets violents que es van registrar durant el seu transcurs:

Esta mañana surgió a primera hora una gran manifestación compuesta especialmente de mujeres, pidiendo pan, barcos y vagones (...) de un grupo de mujeres salieron unas piedras, alcanzando alguna, según se dice, la cara de a un (*sic*) guardia civil.⁴³

Pocs dies després, *grupos de mujeres, se dirigían a los almacenes, fábricas y serrerías, con el propósito de hacer cerrar los almacenes e invitar a los obreros a que secundaran el paro*.⁴⁴ Idèntic protagonisme femení va existir en mobilitzacions semblants aparegudes per aquells anys en Barcelona, Madrid, Màlaga, Alacant i altres poblacions.⁴⁵

Contràriament, sembla que quan els objectius de la protesta s'allunyaven de l'àmbit del consum directe o de la demanda de treball, la intensitat de la participació de la dona en les mobilitzacions disminuïa considerablement. Així, en una manifestació organitzada a Vila-real, els objectius de la qual es van centrar en la concessió de crèdits als propietaris, la millora dels transports i la rebaixa dels preus dels nòlits, les dones es van limitar a aplaudir els manifestants.⁴⁶

40. *La Provincia Nueva*, 09 / 02 / 1914.

41. *La Provincia Nueva*, 28 / 03 / 1917.

42. *Heraldo de Castellón*, 14 / 02 / 1917.

43. *Heraldo de Castellón*, 10 / 03 / 1917.

44. *Heraldo de Castellón*, 17 / 03 / 1917.

45. Veure, per exemple: KAPLAN, T.; "Conciencia femenina y acción colectiva: el caso de Barcelona, 1910-1918", en Amelang, J.S. i Nash, M., *Historia y género. Las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*, València, Edicions Alfons el Magnànim, IVEI, 1990; GOLDEN, L.; "El rebombori del pa del gener de 1918", *L'Avenç*, nº 44, 1981, pp. 45-50; RAMOS, Mª D., "Realidad social y conciencia de la realidad en la mujer: obreras malagueñas frente a la crisis de subsistencias. 1918", en García-Prieto, M^a. C. (ed.); *Ordenamiento jurídico y realidad social de las mujeres*, Madrid, Actas de las IV Jornadas de Investigación Interdisciplinaria, Universidad Autónoma, 1986, pp. 299-310; GIL ANDRÉS, C., "Mujeres en la calle. Trabajo, condición social y protesta de la mujer. La Rioja, 1885-1910", en Castillo, S. (ed.), *El Trabajo a través de la Historia*, Córdoba, Actas del 2º Congreso de la Asociación de Historia Social, 1995. Per al segle XIX, MONLEÓ PERIS, R.; *La Gloriosa en Valencia (1864-1869)*, València, Edicions Alfons el Magnànim, pp. 120-127 i SÁNCHEZ ALBORNOZ, N.; *España hace un siglo: una economía dual*, Madrid, Alianza, 1977, pp. 60 i ss.

46. *Heraldo de Castellón*, 26 / 11 / 1917.

En tot cas, com ja s'ha comentat en l'apartat anterior, les exigències exposades en tots aquests moviments de protesta anaven dirigides a les instàncies oficials, les quals –ja a l'alçada de 1917- estava clar que eren incapaces de solucionar els greus problemes que patien els habitants de La Plana.

En definitiva, tant a través de la participació en vagues i altres activitats característiques de l'àmbit sindical –mítings propagandístics, manifestacions, piquets...-, com per mig d'accions col·lectives que protagonitzaven en virtut del seu paper de proveïdores de tots els productes i serveis necessaris per a la conservació de la vida dels seus, les dones de la segona dècada del segle XX –i entre elles les castellonenques no hi foren una excepció- envaïren l'espai públic, tot transgredint el sistema de gènere imposat que limitava la seua presència a l'àmbit domèstic.

JOSEP TRENCHS I ÒDNA (*)
IGNASI J. BAIGES I JARDÍ

*Documents sobre música, músics i instruments musicals a
la casa reial catalano-aragonesa (segles XIV-XV)
el regnat de Joan I*

«ESTUDIS CASTELLONENCUS»
N.º 9 2006-2007, pp. 135-317